

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Bojinov V., L'entraînement de la Bulgarie dans la seconde guerre mondiale et ses conséquences, «Études Historiques», τόμος 11 (à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques - Vienne, août - septembre 1965), έκδοση της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών (Ινστιτούτο Ιστορίας), Σόφια 1965, σ. 493-511.

Αν και από τον τίτλο του παραπάνω δημοσιεύματος μπορεί κανείς να υποθέσει ότι το περιεχόμενό του δεν έχει σχέση με τη Μακεδονία και τη Βόρεια γενικά Ελλάδα, μοιλαταῦτα, επειδή αναφέρεται και σε θέματα που μᾶς ενδιαφέρουν, όπως είναι η βουλγαρική κατοχή της Μακεδονίας και Θράκης κατά τον τελευταίο πόλεμο, γι' αυτό κρίνουμε σκόπιμο να το παρουσιάσουμε στο ελληνικό κοινό.

Στην αρχή του άρθρου του (σ. 493-494) ο συγγραφέας αναφέρει λίγα εισαγωγικά για το Β' παγκόσμιο πόλεμο, στον οποίο διακρίνει δύο περιόδους, γνωστές και από άλλα σύγχρονα δημοσιεύματα των χωρών του ανατολικού συνασπισμού. Κατά την πρώτη περίοδο (1η Σεπτεμβρίου 1939 - 22 Ιουνίου 1941) ο πόλεμος έχει ιμπεριαλιστικό και άδικο χαρακτήρα (σύγκρουση ανάμεσα στο φασιστικό και στο καπιταλιστικό μπλόκ), και μόνο μετά την επίθεση της Γερμανίας έναντι της Σοβιετικής Ένωσης μεταβάλλεται, κατά το συγγραφέα, σε αντιφασιστικό και δίκαιο αγώνα.

Κατόπιν (σ. 494-496) ακολουθεί μία σύντομη επισκόπηση της πολιτικής κατάστασης στη Βουλγαρία από τη λήξη του Α' παγκοσμίου πολέμου ως το στρατιωτικό πραξικόπημα της 9ης Ιουνίου 1923 και την αντιφασιστική εξέγερση του Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, και ο συγγραφέας προσπαθεί να ερμηνεύσει πώς η βουλγαρική κυβέρνηση οδήγησε τη χώρα στον πόλεμο στο πλευρό του Άξονα παρά την αντίθετη θέση του λαού. Για το λόγο αυτό εξετάζει παρενθετικά δύο άλλα θέματα, που τα θεωρεί συναφή: 1) την πολιτική του γερμανικού ιμπεριαλισμού, που απέβλεπε να διεισδύσει στη Βουλγαρία και γενικά στα Βαλκάνια, και 2) τα συμφέροντα της βουλγαρικής αστικής τάξης και της μοναρχίας, που ένωσαν τη χώρα με τη χιτλερική Γερμανία από πολιτική, οικονομική και στρατιωτική άποψη. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας αναφέρεται και στις «άδικιες» της Συνθήκης των Βερσαλλιών, που έδιναν τροφή στους «revanchistes» Βουλγάρους και ενίσχυαν το φιλογερμανικό ρεύμα στη χώρα.

Ο συγγραφέας εξετάζει έπειτα (σ. 497-499) τη θέση της Βουλγαρίας κατά την έναρξη του πολέμου, τη διακήρυξη της κυβέρνησης Kjosεϊβανov για ουδετερότητα, τις ανεπιτυχείς προσπάθειες (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1939) της Σοβιετικής Ένωσης για συνθήκη συμμαχίας με τη Βουλγαρία, το σχηματισμό της κυβέρνησης Filov και την ένταση των πολεμικών προετοιμασιών, καθώς και την ικανοποίηση του βουλγαρικού λαού για τη συμπαράσταση της Σοβιετικής Ένωσης στο ζήτημα της παραχώρησης στη Βουλγαρία της Δοβρουτσάς (σύμβαση της Craiova της 7ης Σεπτεμβρίου 1940). Έπειτα (σ. 499-501) αναφέρεται στην ιταλική επίθεση έναντι της Ελλάδας, στην προσχώρηση της Ούγγαρίας και της Ρουμανίας στο Τριμερές Σύμφωνο και στις ρωσικές προτάσεις για σύμφωνο αμοιβαίας φιλίας και βοήθειας με τη Βουλγαρία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει

γιά τους Έλληνες τὸ γεγονός ὅτι ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση εἶχε προτείνει τότε στὴ Βουλγαρία νὰ ἐγγυηθῆ τὴν ἀνεξαρτησία καὶ ἀκεραιότητά της καὶ νὰ τὴ βοηθήσῃ στὴν ἱκανοποίηση τῶν ἔθνικῶν της διεκδικήσεων (ἔξοδο στὸ Αἰγαῖο σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδος καὶ παραχώρηση τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης ὡς τὴ γραμμὴ Μηδείας - Αἴνου).

Ἐκτενέστερο (σ. 501-506) εἶναι τὸ μέρος τῆς μελέτης πὺ ἀναφέρεται στὶς διαπραγματεύσεις τῆς κυβέρνησης Γίλον μὲ τοὺς Γερμανοὺς σχετικὰ μὲ τὴν προσχώρηση τῆς Βουλγαρίας στὸ Τριμερὲς Σύμφωνο, τὸ σύμφωνο μὴ ἐπιθέσεως Ἀγκύρας - Σόφιας, τὴ συμφωνία γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ στὴ Βουλγαρία κ.λ., καθὼς καὶ ἐκεῖνο (σ. 506-508) πὺ ἀναφέρεται στὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ἀνοίξη τοῦ 1941 ὡς τὸ τέλος τοῦ πολέμου, τὰ γεγονότα τῆς ὁποίας ἐκθέτει ὁ συγγραφέας ἀρκετὰ ἀναλυτικά.

Στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ἀρθροῦ (σ. 508-511) ὁ συγγραφέας μιλάει γιὰ τὶς συνέπειες πὺ εἶχε στὴ χώρα του ἡ πολιτικὴ αὐτῆ, ὅπως εἶναι οἱ βομβαρδισμοὶ τῆς Βουλγαρίας ἀπὸ τὴ συμμαχικὴ ἀεροπορία, ἡ ἀφαιμάξη τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς καὶ ἡ ὄργη τῶν Ἀγγλοαμερικανῶν, πὺ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ προσπάθησαν νὰ ἐπιβάλουν στὴ Βουλγαρία σκληροὺς ὅρους κατὰ τὴ συνθήκη εἰρήνης καὶ ἐπιδίωξαν ἀκόμη καὶ τὴ στρατιωτικὴ κατοχὴ της, τὴν ὁποία οἱ Βούλγαροι ἀπέφυγαν μόνο χάρις στὴν ἐγκαίρως εἴσοδο τοῦ «κόκκινου στρατοῦ» στὴ χώρα τους.

Κλείνοντας τὸ σημείωμά μας αὐτὸ ἔχουμε νὰ κάνουμε τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις:

1) Ὅλο τὸ κείμενο χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονο ἀντιφασιστικὸ πνεῦμα, ἀλλὰ νομίζουμε ὅτι ὁ συγγραφέας, περισσότερο ἀπὸ ὅσο πρέπει, ἀποδίδει τὰ πάντα στὴ βουλγαρικὴ μοναρχία καὶ στοὺς φασιστικοὺς καὶ καπιταλιστικοὺς κύκλους τῆς χώρας. Ἀκόμη ὁ ἀναγνώστης εἶναι πιθανὸν νὰ σχηματίσῃ τὴν ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι ἡ Βουλγαρία ἀπὸ τὸ 1923 ὡς τὸ 1944 βρισκόταν συνέχεια κάτω ἀπὸ φασιστικὸ καθεστῶς, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ ἴδιο διάστημα λειτούργησε καὶ ἀστικὴ δημοκρατία μὲ κομμουνιστὲς μάλιστα βουλευτὲς στὸ κοινοβούλιο ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1941. Ἄρα λοιπὸν ἡ εὐθύνη τοῦ λαοῦ γιὰ τὰ γεγονότα δὲν εἶναι καὶ πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὴν εὐθύνη τῶν ἰθυνόντων κύκλων.

2) Ὑπερτονίζει τὴν «ἀντίσταση» τοῦ βουλγαρικοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος καὶ τοῦ λαοῦ καὶ νομίζουμε ὅτι ὑπερβάλλει γενικοποιώντας μεμονωμένα παραδείγματα ἢ σπάνιες περιπτώσεις, ὅταν γράφει (σ. 508): «.....sous la direction du parti communiste bulgare, des militaires appartenant aux unités d'occupation formèrent des détachements et des brigades des partisans bulgares qui luttaient en commun avec les partisans yougoslaves et grecs, contre les occupants allemands aussi bien que contre les fascistes bulgares». Ἄν ἡ ἔκφραση αὐτὴ δὲν προέρχεται ἀπὸ ἄγνοια τοῦ συγγραφέα, τότε ἀποτελεῖ τουλάχιστο ὕβρη πρὸς τὶς δεκάδες χιλιάδες τῶν θυμάτων τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς στὴν Ἑλλάδα καὶ Γιουγκοσλαβία. Εἶναι βέβαια ἀναμφισβήτητο ὅτι τὸ βουλγαρικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, μετὰ τὴν ἐπίθεση τῆς Γερμανίας ἐναντίον τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, διεξήγαγε ἀντιφασιστικὸ ἀγῶνα, ἀλλὰ νομίζουμε ὅτι ἡ ἐπίδρασή του στὸ βουλγαρικὸ λαὸ δὲν ἦταν καὶ πολὺ σημαντικὴ, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ πνεῦμα τῆς «renouveau» ἦταν πολὺ ἔντονο σὲ ὅλα τὰ στρώματά του.

3) Εἶναι λυπηρὸ ὅτι στὸ ἀρθρο αὐτὸ μπορεῖ ἐπίσης νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς ὅτι, παρὰ τὶς ἐπίσημες διακηρύξεις, τὸ πνεῦμα τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὸ ἀκόμη καὶ στὴ σύγχρονη Βουλγαρία. Συγκεκριμένα, μιλώντας ὁ συγγραφέας (σ. 494) σχετικὰ μὲ τὰ ἐπακόλουθα τοῦ Α' παγκοσμίου πολέμου γιὰ τὴ Βουλγαρία, γράφει ὅτι ἡ Βουλγαρία ἀναγκάστηκε νὰ παραχωρήσῃ τότε «βουλγαρικά» ἐδάφη, ὅπως ἡ Δοβρουτσά, οἱ περιοχὲς τῶν δυτικῶν συνόρων της καὶ τῆς Στρώμνιτσας, καὶ ἡ Θράκη τοῦ Αἰγαίου (la Thrace Egéenne). Τὸ πιὸ δυσάρεστο ὅμως εἶναι ὅτι μιλώντας γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1941 γράφει (σ. 506): «L'armée bulgare occupa la province de la Morava, la plus grande partie de la Macédoine du Vardar et la Région Egéenne, qui furent

annexées à la Bulgarie». Ποιά όμως είναι αυτή ή «Région Egréenne» και από ποιους κατοικείται, δέν μᾶς τὸ διευκρινίζει ὁ συγγραφέας. Γιατί δέν χρησιμοποιεῖ τοὺς γνωστούς γεωγραφικούς ὄρους «Ἑλληνική Μακεδονία καὶ Θράκη» ἢ «Ἀνατολική Μακεδονία» καὶ «Δυτική Θράκη»; Φαίνεται πὼς ὁ ὄρος «Région Egréenne», ποὺ προκαλεῖ ἀσάφεια καὶ σύγχυση, εἶναι ἀρεστός ἀκόμη καὶ στοὺς σύγχρονους Βουλγάρους ἱστορικούς, γιατί τὸν ξανασυναντοῦμε καὶ σὲ ἄλλη μελέτη, δημοσιευμένη στὸν ἴδιο τόμο (βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ V. T o p a l o v, L'opinion publique bulgare contre les persécutions des juifs, ἰδίως σ. 484, 486, 488, ὅπου ἢ χρῆση τοῦ ἴδιου ὄρου). Ὅσο γιὰ τὸ γεωγραφικὸ περιεχόμενο, ποὺ δίνει στὸν ὄρο αὐτὸ ὁ συγγραφέας, μποροῦμε νὰ τὸ συμπεράνουμε ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος γράφει λίγο πιὸ κάτω (σ. 507), ὅπου λέγει ὅτι τὸ 1943 ἡ βουλγαρική κυβέρνησις ἔστειλε στρατὸ κατοχῆς καὶ σὲ ἓνα τμήμα τῆς «Ἑλληνικῆς Μακεδονίας» ὡς τῆ Θεσσαλονίκῃ. Ἐδῶ λοιπὸν γίνεται σαφές ὅτι, κατὰ τὸ συγγραφέα, μόνον ἡ ἐδῶ ἀπὸ τὸ Στρυμόνα περιοχὴ εἶναι «Ἑλληνική Μακεδονία», ἐνῶ ἡ πέρα ἀπὸ αὐτὸν εἶναι ἡ «Région Egréenne», στὴν ὁποία ἄρα ἔχουν δικαιώματα οἱ Βούλγαροι.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Τηλεμάχου Μ. Κατσουγιάννη, Περί τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Α', Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων, Θεσσαλονίκη 1964, 8ον, σελ. 94+1 χάρτης [Ἐκδοσις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθμ. 22].

Ἄν καὶ γραμμένο ὄχι ἀπὸ ἐπιστήμονα ἱστορικό, τὸ βιβλίον αὐτὸ παρουσιάζει σημαντικό ἐνδιαφέρον, γιατί ὁ μακαρίτης Κατσουγιάννης ξεπέρασε τὴν ἔλλειψη εἰδικῶν γνώσεων μὲ τὴ μεγάλη ἀγάπη, τὸ πάθος θὰ μπορούσα νὰ πῶ, μὲ τὸ ὁποῖο περιέβαλε τὸ θέμα τῆς μελέτης του.

Κρουσοβίτης τὴν καταγωγὴ ὁ συγγραφέας ἀνῆκε στὴν κατηγορίαν τῶν πολυπληθῶν βλαχοφώνων Ἑλλήνων τῆς περιοχῆς Μοναστηρίου, ποὺ μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου ἀναγκάστηκαν νὰ ἐκπατριθοῦν γιὰ ν' ἀποφύγουν ἓνα νέο ξένο ζυγὸ, ἔστω καὶ χριστιανικό. Ὅπως ὅλοι οἱ συμπατριῶτες του, ἔτσι καὶ ὁ Κατσουγιάννης, παρόλο ποὺ βρῆκε μιὰ δευτέρην πατρίδα καὶ εὐδοκίμησε ὡς ἔμπορος στὴ Θεσσαλονίκη, δέν ξέχασε ποτὲ τὴ γενέτειρά του· ὄχι μόνον αὐτὸ, ἀλλὰ καὶ βάλθηκε μὲ ὅλες του τίς δυνάμεις, ὅσο χρόνο τοῦ ἄφηνε τὸ ἐπάγγελμά του, νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ προβάλλῃ τὸ ἐθνικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἔργο τῶν συμπατριωτῶν καὶ ὁμογλώσσων του. Καὶ πολὺ σωστὰ ἔστρεψε πρῶτα τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῆς καταγωγῆς τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.

Στὴν εἰσαγωγὴ (σ. 13-15) τοῦ βιβλίου του ὁ συγγραφέας μᾶς ἐξηγεῖ κυρίως τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους θεωρεῖ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Βλάχων ὡς θέμα μᾶλλον γλωσσικὸ παρά ἐθνολογικό. Κατόπιν (κεφ. Ι, σ. 16-20) ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος «Βλάχος». Ἐδῶ ὁ Κατσουγιάννης, ἀφοῦ παραθέτει καὶ συζητεῖ, μὲ συντομία βέβαια, τίς διάφορες ἐτυμολογικὰς ἐρμηνεῖες ποὺ ὑποστηρίχθηκαν ὡς τώρα ἀπὸ τοὺς καθηγητὰς Ν. Βέη, Α. Κεραμόπουλλο, Κ. Ἄμαντο καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὰς, καταλήγει στὴν ἄποψη ὅτι πιὸ πιθανὴ εἶναι ἡ προέλευσις τοῦ «Βλάχος» ἀπὸ τὸ γερμανικὸ «Welsch», ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο, ὅπου καὶ τὸ συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορά σὲ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς τοῦ 10ου αἰῶνα. Ἐτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ οἱ λατινόφωνοι πληθυσμοὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς ἄλλους «Βλάχοι» ἢ «Κουτσόβλαχοι» (κατὰ τὴν ἑλληνικὴ παραλλαγὴ τοῦ ὄρου), οἱ ἴδιοι ἀποκαλοῦν τοὺς ἑαυτοὺς των «Ἀρουμόνους», δηλαδὴ «Ρωμαίους», ὅπως καὶ οἱ ἰσλαμικοὶ Ἕλληνες τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ κατόπιν βυζαντινῆς.

τινού κράτους. Οί Κουτσόβλαχοι επίσης διαχωρίζουν τους έαυτους των και από τους Δακορουμάνους, που τους ονομάζουν «Βλαχούτς».

Τό δεύτερο κεφάλαιο της έργασίας (σ. 21-37) αφιερώνεται στην εξέταση του Κουτσοβλαχικού προβλήματος από έθνολογική άποψη. Στην αρχή ό συγγραφέας παραθέτει τις άπόψεις των Έλλήνων έρευνητών, που τους κατατάσσει σε δύο γενικά κατηγορίες: σ'αυτούς που δέχονται, με διαφορετικά ό καθένας κριτήρια, την καταγωγή των Βλάχων από τις σημερινές ρουμανικές χώρες (Π. Άραβαντινός, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Βέης, Κ. Άμαντος) και σ' εκείνους που υποστηρίζουν ότι πρόκειται για έκλατινισμένους Έλληνες (Κ. Κούμας, Μ. Χρυσόχου, Ε. Κουρίλας, Σπ. Παπαγεωργίου, Κ. Νικολαΐδης, Α. Κεραμόπουλλος). Με τη δεύτερη άποψη συντάσσεται και ό συγγραφέας, που αναφέρει κατόπιν τις γνωστές μαρτυρίες των βυζαντινών πηγών του βου αΐωνα (του Ιστορικού Ίωάννου του Λυδοΰ, του χρονογράφου Θεοφάνη και του Ιστορικού Θεοφυλάκτου του Σιμοκάττη) και υποστηρίζει την άποψη ότι ό έκλατινισμός των κατοίκων της έλληνικής χερσονήσου είχε ήδη συντελεσθή τον 6ο μ.Χ. αΐωνα. Άξιοσημείωτη είναι ή νέα έρμηνεία που δίνει ό Κατσουγιάννης στο πολυσυζητημένο χωρίο του Θεοφάνη και του Θεοφυλάκτου του Σιμοκάττη «τόρνα, τόρνα, φράτερ». Τέλος εκτίθενται συνοπτικά οι άπόψεις διαφόρων ξένων επιστημόνων, που άσχολήθηκαν γενικά με τους έκλατινισμένους λαούς της χερσονήσου του Αΐμου, όπως είναι οι Fr. Miklosich, W. Tomaschek, A. D. Xenopol, N. Iorga και άλλοι. Έδώ ό συγγραφέας διαχωρίζει την κατηγορία των ευαρίθμων Μογλενιτοβλάχων, άπογόνων των Πατσινάκων, που προέρχονται από τη Δακία και για τους οποίους έχουμε μαρτυρημένη έγκατάστασή τους στο «θέμα Μογλενών» κατά τις άρχές του 12ου αΐωνα. Άξίζει να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι οι Μογλενιτοβλάχοι, που ή γλώσσα τους διαφέρει πολύ από την κουτσοβλαχική, αυτοαποκαλούνται «Βλάσι» και όχι «Άρουμοΰνοι».

Η εξέταση του Κουτσοβλαχικού προβλήματος από γλωσσική άποψη άπασχολεί τό συγγραφέα στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του (σ. 38-51). Στην αρχή μΰς δίνει μία γενική εικόνα του έκλατινισμού της Δύσης και της έκτασης των ρωμανικών γλωσσών και κατόπιν αναφέρεται έκτενέστερα στη διάδοση της δημόδους λατινικής στη χερσόνησο του Αΐμου και στη γένεση της κουτσοβλαχικής. Με την κάθοδο και παρεμβολή των Σλάβων διασπάται ή γεωγραφική ενότητα των έκλατινισμένων πληθυσμών της Βαλκανικής χερσονήσου με άποτέλεσμα να άναπτυχθούν ύστερα δύο χωριστές λατινογενείς γλώσσες, ή δακορουμανική και ή κουτσοβλαχική. Ώς χρόνο, κατά τον όποιο συντελέστηκε ή διαφοροποίηση αυτή, ό συγγραφέας δέχεται τό διάστημα από τον 7ο ως τό 10ο μ.Χ. αΐωνα.

Τά έπόμενα δύο τελευταία κεφάλαια (IV και V, σ. 52-59) περιέχουν κρίσεις του συγγραφέα πάνω σε διστάμενες άπόψεις για την προέλευση των Κουτσοβλάχων, καθώς και χρήσιμες παρατηρήσεις του σχετικά με τις μετατοπίσεις των Κουτσοβλάχων και με τις παραλλαγές του όρου «Βλάχος» (Βλάχος - Κουτσόβλαχος - Άρβανιτόβλαχος). Τό πρώτο μέρος του βιβλίου κλείνει με την έκθεση (σ. 60-62) των τελικών συμπερασμάτων και γενικότερων παρατηρήσεων του συγγραφέα.

Ξεχωριστό ένδιαφέρον, ιδίως για τους γλωσσολόγους, παρουσιάζει τό δεύτερο μέρος του βιβλίου (σ. 63-91), που ό συγγραφέας τό ονομάζει «Παράρτημα». Πρόκειται για ένα λεξιλόγιο της κουτσοβλαχικής από 700 περίπου λέξεις άθησαύριστες, που δέν περιλαμβάνονται στο «Έτυμολογικόν Λεξικόν της Κουτσοβλαχικής γλώσσης» του Κ. Νικολαΐδη (Άθήναι 1909). Οί λέξεις του λεξιλογίου αυτού, που δημοσιεύεται με όλους τους κανόνες της γλωσσολογικής έπιστήμης, άνήκουν στο γλωσσικό ίδίωμα του Κρουσόβου, που ό Κατσουγιάννης γνώριζε πολύ καλά. Όπως είναι γνωστό, τό Κρούσοβο έποικίστηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αΐωνα από πρόσφυγες της Νικολίτσας, Γράμμουστας, Λινοτοπίου και άλλων χωριών και κομπολόων της Δυτικής Μακεδονίας, γι' αυτό και ό

Κατσουγιάννης θεωρεῖ τὸ ἰδιώμα του πιὸ γνήσιο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἰδιώματα τῆς κουτσοβλαχικῆς, γιατί δὲν δέχθηκε ξένες ἐπιδράσεις, ὅπως π.χ. τὸ ἰδιώμα τῆς Μοσχόπολης, ποῦ ἀπέκτησε τραχύτερη προφορά, ἐπειδὴ ἀναπτύχθηκε μέσα σὲ ἀλβανόφωνο περιβάλλον.

Κλείνοντας τὸ σημειώμα μας αὐτὸ μπορούμε νὰ ποῦμε συμπερασματικά ὅτι τὸ βιβλίον τοῦ Κατσουγιάννη ὄχι μόνον κατατοπίζει τὸ εὐρύτερο κοινὸ πάνω στὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων, ἀλλὰ προσφέρει καὶ στοὺς εἰδικούς χρήσιμες ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις καὶ πολῦτιμο ὕλικό.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Τηλεμάχου Μ. Κατσουγιάννη, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Β', Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, σελ. 120. [Ἐκδόσις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθμ. 23].

Τὸ δεύτερο βιβλίον τοῦ Κατσουγιάννη ἐκδόθηκε ἀπὸ τὰ κατάλοιπα του δυὸ χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα. Τὴν πρωτοβουλία καὶ τὴ φροντίδα τῆς ἐργασίας αὐτῆς τὴν ἀνέλαβε ἡ κόρη του κυρία Φανή Γ. Δεληγιάννη μετὰ τὴ βοήθεια τοῦ φιλόλογου κ. Ἀγαθοκλῆ Δημητράκου καὶ τῆ δικῆ μου. Πρέπει πάντως νὰ διευκρινήσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ ρόλος καὶ τῶν τριῶν μας περιορίστηκε στὴν ἀπλὴ ταξινόμηση τῶν καταλοίπων, στὸν ἔλεγχο καὶ συμπλήρωση μερικῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν καὶ τέλος στὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως. Σεβαστήκαμε ἀπόλυτα τὸ κείμενον τοῦ συγγραφέα, γι' αὐτὸ καὶ τὸ βιβλίον του παρουσιάστηκε ἑλλειπές, ὅπως τὸ ἄφησε, μετὰ δύο μέρη, δύο θέματα χωριστὰ καὶ κάπως ἀσύνδετα μεταξύ τους.

Τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐργασίας (σ. 11-28) φέρει τὸ γενικὸν τίτλον «Ἡ ἀστικὴ τάξις παρὰ τοῖς Κουτσοβλάχοις». Ἐδῶ ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ πρῶτα μνημονεῦει τῆς περιοχῆς τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου, ὅπου ὑπῆρχαν ἐγκατεστημένοι συμπαγεῖς λατινόφωνοι ἐλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς τουρκοκρατίας, ἀπαριθμεῖ κατόπιν τὰ διάφορα αἴτια (αὔξηση τῶν κατοικῶν ἀπὸ γεννήσεις, ὑποαπασχόληση, πενία, πιέσεις τοῦ κατακτητῆ), ποῦ προκάλεσαν τῆς μετατοπίσεως τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν κατὰ τὸ 15ο καὶ 16ο αἶονα πρὸς ἄλλους τόπους ἀσφαλέστερους. Ὑστερα ἀναφέρεται στὴν κοινωνικὴ καὶ δημογραφικὴ σύσταση τοῦ κουτσοβλαχικοῦ στοιχείου καὶ παρακολουθεῖ τὴν πορεία τῆς κοινωνίας του ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κτηνοτροφίας (ἐξέλιξις τοῦ «τσελιγκάτου») ὡς καὶ τὴν ἴδρυσιν καὶ ἀκμὴν τῶν γνωστῶν ἐλληνοβλαχικῶν ἀστικῶν κοινοτήτων, ὅπως εἶναι τὸ Συρράκο, οἱ Καλαρριτες, τὸ Μέτσοβο, ἡ Μοσχόπολις καὶ ἄλλες. Τὸ συμπέρασμα ποῦ βγαίνει εἶναι ὅτι οἱ πυρῆνες τῆς κουτσοβλαχικῆς ἀστικῆς τάξεως ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκοκρατίαν, ἂν καὶ ἡ ἀκμὴ τῶν παραπάνω κοινοτήτων παρατηρεῖται κυρίως μετὰ τὸ 16ο-18ο αἶονα.

Ἰδιαιτέρως (σ. 16-21) ἀσχολεῖται ὁ Κατσουγιάννης μετὰ τὴν ἀκμὴν καὶ καταστροφὴν τῆς Μοσχόπολης, τοῦ γνωστοῦ ἐμπορικοῦ καὶ πνευματικοῦ κέντρου τῶν Κουτσοβλάχων, τοῦ ὁποίου ἡ λεηλασία ἀπὸ τοὺς Τουρκαλβανούς καὶ ἡ ἐγκατάλειψίς του ἀπὸ τοὺς κατοίκους στίς 2 Σεπτεμβρίου τοῦ 1769 ὄχι μόνον ἀποτελεῖ τὸ τέρμα μιᾶς περιόδου, τῆς «Μοσχοπολιτικῆς», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ συγγραφέας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχὴν μιᾶς μεγάλης μεταναστευτικῆς κινήσεως τοῦ κουτσοβλαχικοῦ στοιχείου μέσα στὸν ἐλληνικὸν χῶρον καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Τὸ ρεῦμα αὐτὸ πλήττει ἰδιαιτέρως τὴ Βόρειον Ἠπειρὸν καὶ τὴ Δυτικὴν Μακεδονίαν, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Μοσχόπολιν, ἐρημώνονται σχεδὸν καὶ οἱ κωμοπόλεις Νικολίτσα, Λινοτόπι, Σίπισχα, Μπιθικοῦκι, Μπόρια, Γκάμπροβο, Γράμμουστα καὶ ἄλλες.

Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ βιβλίου κλείνει μετὰ τὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ θέματος τῶν ἀποδημιῶν, ποῦ διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες: 1) μεταναστεύσεις ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας (Ἀυστρία, Οὐγγαρία κ.ἄ.), στίς Παραδουνάβιες Ἠγεμο-

νίες, ἀκόμη καὶ στὶς βορειότερες τουρκοκρατούμενες βαλκανικὲς χώρες, ὅπως π.χ. στὴ Σερβία· 2) ὁμαδικὲς κυρίως μετοικεσίες μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ κυρίως στὴ Θεσσαλία, Ἡπειρο, Μακεδονία καὶ Θράκη. Στὴν πρώτη περίπτωση οἱ Κουτσοβλάχοι διαπρέπουν ὡς βιοτέχνες, ἐπαγγελματίες, ἔμποροι, καὶ ἀποτελοῦν ἐκλεκτὰ μέλη τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Βιέννης, Βουδαπέστης, Βελιγραδίου, ἄλλων πόλεων τῆς Οὐγγαρίας, Ρουμανίας κ.λ., ἐνῶ στὴ δεύτερη, ἐκτὸς ποὺ πυκνώνουν τὸν πληθυσμὸ πολλῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἰδρύουν καὶ νέες κομποπόλεις ἢ δίνουν καινούργια ζωὴ σὲ παλαιὰ στὴ ΒΔ κυρίως Μακεδονία (Μοναστήρι, Κρούσοβο, Μεγάροβο, Τίρνοβο, Νιζόπολις, Μηλοβίστα, Γκόπεσι κ.λ.). Σημαντικὲς ἐπίσης κουτσοβλαχικὲς παροικίες δημιουργοῦνται τὴν ἴδια ἐποχὴ (τέλη 18ου αἰῶνα) καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη (στὶς Σέρρες, Δράμα, Καβάλα, Νευροκόπι, Ἄνω καὶ Κάτω Τζουμαγιά, Ξάνθη κ.ἄ.). Ἡ ἀνάμειξη αὐτῆ τοῦ κουτσοβλαχικοῦ ἀστικοῦ στοιχείου μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες συντελεῖ σὲ μιὰ νέα ἐμπορικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνθήση τῶν πόλεων καὶ περιοχῶν ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω.

Κρίνοντας γενικὰ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Κατσουγιάννη θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ σχεδίασμα, ποὺ ἐξετάζει τὸ θέμα του στὶς γενικὲς γραμμές. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ θάνατος δὲν ἐπέτρεψε στὸ συγγραφέα νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴ μελέτη του, μολαταῦτα οἱ γενικὲς διαπιστώσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του εἶναι σωστά, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι εἶχε ἐρευνήσῃ ἱκανοποιητικὰ τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα.

Τὸ δεύτερο καὶ ἐκτενέστερο (σ. 29-81) μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Κατσουγιάννη ἐπιγράφεται: «Οἱ ἀγῶνες τῶν Κουτσοβλάχων ὑπὲρ τῶν δικαιῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Μακεδονικοῦ Ζητήματος» καὶ βασίζεται στὰ πορίσματα τῆς γνωστῆς βιβλιογραφίας, ἀλλὰ, ὡς ἓνα σημεῖο, καὶ στὶς ἀναμνήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ μεγαλοιδεάτες τοῦ νεοσύστατου ρουμανικοῦ κράτους δημιουργήσαν κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ «Κουτσοβλαχικὸν Ζήτημα» τῆς Μακεδονίας πᾶνω στὰ ἴχνη καὶ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιδίωκαν ἀσφαλῶς νὰ ἔχουν ἓνα ἐνέχυρο στὴ Μακεδονία ποῦ, προσφέροντάς το στοὺς Βουλγάρους, θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε ὡς ἀντάλλαγμα τὴν εὐνοϊκότερη ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῆς Δοβρουτσᾶς. Ἡ κίνηση αὐτῆ τῶν «ρουμανιζόντων» ἐκδηλώθηκε μὲ τὴν ἰδρυση κέντρου προπαγάνδας στὸ Μοναστήρι μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐξωμότη Ἀπόστολο Μαργαρίτη ἀπὸ τὴν Ἀβδέλλα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Παράλληλα ἔγινε προσπάθεια νὰ ἰδρυθοῦν καὶ νὰ ἀναπτυχθοῦν στὴν Ἡπειρο καὶ Μακεδονία «ρουμανικὰ» σχολεῖα καὶ κοινότητες, πράγμα ποὺ προκάλεσε—ἰδίως ἡ ἰδρυση κοινοτήτων—τὴ ζωηρὴ ἀντίδραση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνέργειες, ἀκόμη καὶ ἡ συγκρότηση τρομοκρατικῶν συμμοριῶν «ρουμανιζόντων» ποὺ συνεργάζονταν μὲ τοὺς Βουλγάρους κομιτατζήδες, ἂν καὶ κόστισαν τεράστια ποσὰ σὲ βάρος τοῦ ρουμανικοῦ προϋπολογισμοῦ, κατέληξαν σὲ παταγῶδη ἀποτυχία, γιατί συνάντησαν τὴ σθεναρὴ ἀντίσταση ἐκείνων ἀκριβῶς ποὺ θέλαν νὰ προσηλυτίσουν, τῶν ἰδίων δηλαδὴ τῶν Κουτσοβλάχων. Στὶς ἑλληνοβλαχικὲς κοινότητες τῆς Πελαγονίας μὲ κέντρο τὸ Μοναστήρι ὁργανώθηκε ἡ πρώτη συστηματικὴ ἀντίσταση καὶ οἱ φιλήσυχοι Ἑλληνοβλάχοι ἀστοὶ μεταβλήθηκαν στοὺς πιὸ σκληροὺς διῶκτες τῶν «ρουμανιζόντων» μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γκρεμιστῇ ὀλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῶν τελευταίων.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, στὸ ἴδιο μέρος τῆς ἐργασίας του ὁ Κατσουγιάννης ἐξετάζει ἀκόμη τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τῶν Κουτσοβλάχων τῆς Πελαγονίας ὡς τὴν περίοδον τῶν βαλκανικῶν πολέμων γενικὰ.

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, σὲ «Παράρτημα» (σ. 83-118), ὅσοι εἶχαμε τὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν καταλοίπων τοῦ συγγραφέα, κρίναμε σκόπιμο νὰ δημοσιεύσουμε δύο «Κανονισμοὺς τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Κρούσοβου» (τῶν ἐτῶν 1907 καὶ 1912), ποὺ τοὺς ἀντιγράψαμε ἀπὸ ἓναν ἀνέκδοτο κώδικα τῆς παραπάνω κοινότητος ποὺ βρέθηκε

στο ἀρχεῖο τοῦ Κατσουγιάννη. Ἄν καὶ νεώτερα, τὰ κείμενα αὐτὰ παρουσιάζουν ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς δίνουν μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς κοινοτικῆς ὀργάνωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, σὲ μιὰ χαμένη σήμερα ἐστία του. Μέσα στοὺς «Κανονισμοὺς» αὐτοὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινοτικὴ διοίκηση, μπορεῖ ἐπίσης νὰ δῆ κανεὶς πὼς ἦταν ὀργανωμένη ἡ παιδεία, ἡ Ἐκκλησία, ἡ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ ἓνα τμῆμα τῆς δικαιοσύνης, τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή του.

Ὁ Κατσουγιάννης, μὲ τὰ δύο βιβλία του ποὺ παρουσιάσαμε παραπάνω, ὄχι μόνον ἱκανοποίησε κάπως ἓνα ζωηρὸ πόθο του, ἀλλὰ καὶ μᾶς βοήθησε, ὅσο μποροῦσε, νὰ εὐρύνουμε τίς γνώσεις μας πᾶνω σ' ἓνα σοβαρὸ θέμα τῆς νεώτερης ἱστορίας μας. Ἄς εὐχηθοῦμε καὶ ἄς ἐλπίσουμε ὅτι τὸ παράδειγμά του θὰ παρακινήσει καὶ ἄλλους, νεώτερους καὶ εἰδικότερους, νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ σοβαρὸ, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ παραμελημένο, θέμα τοῦ ρόλου τῶν Κουτσοβλάχων μέσα στὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἔθνους μας κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ἀρχεῖον Στεφάνου Νικ. Δραγούμη. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία. Εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια Ἰωάννου Σωτ. Νοτάρη, Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, σελ. 444 [Ἔκδοσις τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθμ. 85].

Ἀρκετὰ κεφάλαια τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας δὲν ἔχουν μελετηθῆ ὡς σήμερα ἱκανοποιητικά, γιατί οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, Ἕλληνες καὶ ξένοι, εἶχαν στρέψει τὸ ἐνδιαφέρον τους πρὸς τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς μεγάλης ἐπανάστασις τοῦ 1821 παρὰ στὰ γεγονότα τῶν νεώτερων χρόνων. Ἐτσι π.χ. ἀρκετὰ ἄγνωστες παραμένουν ὡς τώρα οἱ ἐπαναστατικὲς κινήσεις τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας, Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὸ 1854 καὶ 1878, κατὰ τὴν περίοδο δηλαδὴ τῶν δύο σοβαρῶν κρίσεων τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Σ' αὐτὸ συνετέλεσε ἴσως καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ 21 μὲ τὴν αἴγλη του ἐπισκίασε κάπως τοὺς ὑποδεέστερους, κατὰ τὴν ἄποψη μερικῶν, μεταγενέστερους ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γνωρίζουμε σήμερα τὴν παλαιότερη παρὰ τὴ νεώτερη ἱστορία μας.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ ζήτημα, ἀναμφισβήτητο εἶναι τὸ κενὸ στὶς ἱστορικὲς μας γνώσεις, γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μιλοῦμε, παραμένει σημαντικὸ, γι' αὐτὸ καὶ κάθε προσφορά στὸν τομέα αὐτὸν πρέπει νὰ εἶναι εὐπρόσδεκτη. Αὐτὸ καὶ μόνο θὰ ἀρκοῦσε ἴσως γιὰ νὰ χρωστοῦμε πολλὰς εὐχαριστίες στὸν φιλόλογο καθηγητὴ κ. Ἰωάννη Νοτάρη, ποὺ μὲ ἀγάπη καὶ πολὺ κόπο ἔφερε στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας σοβαρὸ ἀρχεῖο ὑλικό, ἀναφερόμενο στὴν ἐπανάστασι τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία. Ἡ ἐργασία του μάλιστα ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο, γιατί τὸ ὑλικό τῆς ἀντλεῖται ἀπὸ ἀξιόλογη πηγή, τὴν πρὸ σημαντικὴ ἴσως γιὰ τὰ γεγονότα, στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται: τὰ ἔγγραφα, ποὺ δημοσιεύει ὁ κ. Νοτάρης, προέρχονται ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Δραγούμη (γιοῦ τοῦ ἐκδότη τῆς «Πανδώρας» καὶ συγγραφέα τῶν «Ἱστορικῶν ἀναμνήσεων» Νικολάου Δραγούμη καὶ πατέρα τοῦ Ἰωάννου Δραγούμη), ποὺ ὡς δραστήριο μέλος «τῆς ἐν Ἀθήναις Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς» ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴν ὀργάνωσι τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Νοτάρη διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: σὲ μιὰ ἐκτενῆ ἱστορικὴ εἰσαγωγή (σ. 10-54) καὶ στὰ κείμενα τῶν ἐγγράφων (σ. 55-434). Ἀκολουθοῦν ὁ πίνακας ὀνομάτων, τὰ διορθωτέα καὶ ὁ πίνακας περιεχομένων.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιον τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ (*Ὁ Στέφανος Δραγούμης καὶ τὸ Ἀρχεῖο*

τῆς *Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς*, σ. 11-14) ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται μὲ συντομία στὸ ἱστορικό τῆς ἱδρύσεως τῆς «Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς», τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1878 στὴν Ἀθήνα, στὴν ἀποστολὴ τῆς, στὰ μέλη τῆς, ποὺ ἦταν ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάν. Πανταζίδης, ὁ στρατιωτικὸς γιατρὸς Γεώργ. Παπαζήσης, ὁ καθηγητὴς Νικ. Χαλκίοπουλος καὶ οἱ δικηγόροι Λεων. Πασχάλης καὶ Στέφ. Δραγούμης, καὶ τέλος μᾶς δίνει μιὰ γενικὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀρχείου τῆς παραπάνω Ἐπιτροπῆς, ποὺ συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὸν Στέφ. Δραγούμη καὶ δωρήθηκε στὶς 31 Μαΐου 1960 ἀπὸ τὸν κ. Φίλιππο Στεφ. Δραγούμη στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο του (*Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας στὴ βιβλιογραφία*, σ. 14-20), εἶναι μιὰ κριτικὴ ἐπισκόπηση τῶν ὄσων γράφθηκαν ὡς τώρα γιὰ τὴ Μακεδονικὴ αὐτὴ ἐπανάστασις. Μιὰ ματιὰ ἐδῶ ἀρκεῖ γιὰ νὰ πείσῃ τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸ πόσο φτωχὴ ἦταν ἡ ἔρευνα πάνω στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τῆς ἱστορίας μας. Μετὰ ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ, εἰσαγωγικὰ μᾶλλον, κεφάλαια ἀκολουθεῖ τὸ κύριον τμῆμα τοῦ πρώτου μέρους τοῦ βιβλίου (*Τὸ ἱστορικὸ τῆς ἐπαναστάσεως*, σ. 21-52), ποὺ ὑποδιαιρεῖται σὲ τρία μέρη: α) *Τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1878*, β) *Τὰ ἐλληνικὰ γεγονότα στὶς ἀρχὲς τοῦ 1878* καὶ γ) *Τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς Μακεδονίας*. Χρησιμοποιώντας τὴ γνωστὴ βιβλιογραφία κατατοπίζει μὲ σαφήνεια τὸν ἀναγνώστη στὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1878 γεγονότα (ἐπανάστασις Ἐρζεγοβίνης καὶ Βοσνίας τὸ 1875, Βουλγαρίας τὸ 1876, πόλεμος Σερβίας καὶ Μαυροβουνίου ἐναντίον τῆς Τουρκίας τὸ 1876, Πρεσβευτικὴ διάσκεψη τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν ἴδιον χρόνον, ρωσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1877-1878), στὴ διστακτικότητα καὶ ἀδράνεια τοῦ ἐλευθέρου ἐλληνικοῦ κράτους, στὸν ἀναβρασμὸ τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καὶ στὴν ἐξαψη τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ λαοῦ τῆς Ἀθήνας, ποὺ μὲ τὴν πίεσίν τοις ὀδήγησαν στὴν ἄκαιρη εἰσβολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία στὶς 21 Ἰανουαρίου 1878, καὶ ἄλλα. Ἰδιαίτερα στὸ τρίτο μέρος τοῦ ἴδιου κεφαλαίου ὁ κ. Νοτάρης, στηριζόμενος καὶ στὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν ἐγγράφων, ποὺ δημοσιεῖ παρακάτω, μᾶς δίνει μιὰ σύντομη, ἀλλὰ καλὴ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἱδρύσις τῆς μεγάλης Βουλγαρίας μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (31 Ἰανουαρίου 1878) δὲν ἄφηνε στοὺς Ἕλληνας, γιὰ τὴν προστασία τῶν δικαίων τους, ἄλλο δρόμον ἀπὸ τὴν ὀργάνωσις ἐπαναστατικῶν κινήσεων στὴν Ἠπειρο, Θεσσαλία καὶ ἰδίως στὴ Μακεδονία, ποὺ κινδύνευε ἄμεσα. Ἡ προετοιμασία τοῦ ἀγῶνα, ἡ ὀργάνωσις ἐθελοντικῶν σωμάτων στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, ἡ ἔκρηξις τῆς ἐπανάστασις στὴν περιοχὴ Ὀλύμπου - Πιερίων καὶ τὰ ὑπόλοιπα γεγονότα ὡς τὴ λήξις τῶν ἐπιχειρήσεων (Ἀπρίλιος 1878) ἀπασχολοῦν ἰδιαίτερα τὸ συγγραφέα. Ἡ «Εἰσαγωγή» τοῦ βιβλίου κλείνει μ' ἓναν σύντομον «*Ἐπίλογον*» (σ. 52-54).

Τὸ δεύτερον καὶ μεγαλύτερον μέρος τοῦ βιβλίου καλύπτουν τὰ δημοσιευόμενα ἔγγραφα (248 συνολικά), καταταγμένα σὲ 18 φακέλους (φάκ. Α'-ΙΖ' καὶ ΙΘ'). Στὸ ἴδιον μέρος (φάκ. ΙΗ') ἀναδημοσιεύεται καὶ ἡ ἐντυπὴ λογοδοσία τῆς «Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς», ποὺ εἶχε κυκλοφορήσει σὲ λίγα ἀντίτυπα τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1878 καὶ ποὺ περιέχει πολὺτιμες καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίες, ἰδίως οἰκονομικῆς φύσεως.

Ἐπειδὴ δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ περιγράψουμε, ἔστω καὶ συνοπτικά, τὸ περιεχόμενον τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων, γι' αὐτὸ κρίνουμε σκόπιμον νὰ παραθέσουμε ἐδῶ τοὺς τίτλους τῶν διαφόρων φακέλων, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ κατατοπιστικοί: Φάκ. Α': *Πρακτικὰ τῆς Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς*, σ. 57-78. Φάκ. Β': *Ἐγγραφα καὶ τηλεγραφήματα σχετικὰ μὲ τὴν προετοιμασίαν τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀποστολῆς Δουμπιώτη*, σ. 79-102. Φάκ. Γ': *Προσπάθεια στρατολογίας ἀπὸ τὸν Γεώργιον Θεωμᾶ*, σ. 103-110. Φάκ. Δ': *Ἀποστολὴ Κοσμᾶ Δουμπιώτη*, σ. 111-118. Φάκ. Ε': *Ἀποστολὴ ἐφοδίων ὑπὸ τὸν Μ. Καραγιώργον*, σ. 119-122. Φάκ. ΣΤ': *Ἀποστολὴ Χρ. Γεωργιάδη*, σ. 123-134. Φάκ. Ζ': *Ἀποστολὴ Χ. Κριεμάδη*, σ. 135-152. Φάκ. Η': *Ἀποστολὴ Ἰω. Ὀλυμπίου καὶ Γούλα Νέλα*,

σ. 153-170, Φάκ. Θ': *Τηλεγραφήματα σχετικά με τις κινήσεις ὄλων τῶν σωμάτων ἀπὸ τῆς ἀποτυχίας τῆς ἀποβάσεως τοῦ σώματος Ὀλυμπίου μέχρι τοῦ τέλους τῆς ἐπαναστάσεως*, σ. 171-184. Φάκ. Ι': *Ἐπιστολὲς καὶ ἐκθέσεις Κ. Δουμπιώτη*, σ. 185-206. Φάκ. ΙΑ': *Ἐπιστολὲς Μιλτ. Ἀποστολίδη*, σ. 207-219. Φάκ. ΙΒ': *Ἐπιστολὲς Κ. Βατικιώτη*, σ. 220-256. Φάκ. ΙΓ': *Ἐπιστολὲς Ἰω. Παλαμήδη*, σ. 257-262. Φάκ. ΙΔ': *Ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Στέφ. Δραγοῦμη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπαναστάσεως ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν*, σ. 263-268. Φάκ. ΙΕ': *Διάφορα ἔγγραφα ἀπὸ τὴς ἐπαναστατημένους περιοχῆς*, σ. 269-308. Φάκ. ΙΣΤ': *Ἐπιστολὲς ἀπὸ μέλη τῆς τοπικῆς ἐπιτροπῆς Σκιάθου*, σ. 309-344. Φάκ. ΙΖ': *Ἐπιστολὲς καὶ ἀναφορὲς ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐπαναστάσεως καὶ πέρα*, σ. 345-372. Φάκ. ΙΗ': *Λογοδοσία τῆς ἐν Ἀθήναις Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς (ἀνατύπωση)*, σ. 373-430, καὶ Φάκ. ΙΘ': *Ἐγγραφα σχετικά με τὴν λογοδοσία τῆς Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς*, σ. 431-433.

Ἐκ τῆς παράθεσης τῶν τίτλων τῶν φακέλων εὐκόλα μπορεῖ νὰ ἀντιληφθῆ κανεὶς ὅτι τὰ δημοσιεύματα ἔγγραφα καλύπτουν ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ θέματος, στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται. Βέβαια μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι τόσο σημαντικὰ καὶ ἴσως μιὰ περιήληψη τοῦ περιεχομένου των θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ κατατοπίσῃ τὸν ἐρευνητὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ δημοσίευσις ὄλων τῶν ἐγγράφων *in extenso* δὲν σημαίνει - κάθε ἄλλο - ὅτι μειώνει τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου.

Ὁ κ. Νοτάρης δὲν περιορίζεται σὲ ἀπλὴ ἔκδοσιν τῶν ἐγγράφων, ἀλλὰ τὰ συνοδεύει καὶ μετὰ πολλὰ ἐπεξηγηματικὰ σχόλια, ποῦ ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα, τοπωνύμια, γεγονότα κ.λ. Ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ποιότητα τῶν σχολίων αὐτῶν δείχνουν καλὰ πόσο πολὺ κόπιασε ὁ ἐκδότης, ἀνατρέχοντας καὶ σὲ ἄλλες πηγές, ὅπως τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς κ.ἄ. Γενικὰ ἡ ἐργασία τοῦ κ. Νοτάρη εἶναι πολὺ ἐπιμελημένη καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσφορὰ στὴν ἐρευνα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τῆς νεώτερης ἱστορίας μας. Ἡ ἔλλειψις ἑνὸς καταλόγου τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων καὶ ἑνὸς καλοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς, ὅπου διαδραματίστηκαν τὰ γεγονότα, ποῦ θὰ ἔκανε τελειότερο τὸ βιβλίον, δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ ἀποδοθῆ σὲ ἀγνοία ἢ ἀμέλεια τοῦ ἐκδότη. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ χάρτη γνωρίζω καλὰ ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται σὲ τεχνικὲς δυσχέρειες, ἄσχετες μετὰ τὴν ἐπιθυμία τοῦ κ. Νοτάρη.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Ι. Κ. Βασδραβέλλη, Οἱ Μακεδόνες κατὰ τὴν επανάστασιν τοῦ 1821. Ἐκδοσις τρίτη, μετὰ τὰς νέας ἱστορικὰς πηγὰς (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 25), Θεσσαλονίκη 1967, 8^ο, σ. 325, πίν. 32.

Ἡ ἱστορία τῆς Μακεδονίας, τοῦ βόρειου αὐτοῦ προμαχῶνα τοῦ ἑλληνισμοῦ, κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας τουλάχιστον, δὲν ἔχει δὴ ἀκόμη τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Ὑπάρχει ἄφθονο ὕλικόν τόσο σὲ ἐκδομένους πηγὰς (ἰδίως σὲ περιηγητικὰ κείμενα καὶ συλλογὰς ἐγγράφων), ἀνεξερεύνητον καὶ ἀνεκμετάλλευτον ὡς σήμερον, ὅσο καὶ σὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα διαφόρων ἀρχείων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος (κυρίως προξενικὲς ἐκθέσεις, ἀναφορὲς καὶ ὑπομνήματα κ.λ.π.), τοῦ ὁποῖου ἡ συλλογὴ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ παρουσίασις ἀποβαίνει ἐπιτακτικότερη ἀπὸ μέρα σὲ μέρα, ὕστερ' ἀπὸ τὴς νέας σημερινῆς συνθήκης, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ στὴν ἑλληνικώτατη Μακεδονία τὴ θέση ποῦ πραγματικὰ τῆς ταιριάζει μέσα στὸν χῶρον τῆς ΝΑ Εὐρώπης. Ἡ ἔλλειψις ὁμως μιᾶς γενικῆς ἱστορικῆς σύνθεσης συμπληρώνεται ὡς ἓνα σημεῖον ἀπὸ μεμονωμένους μελέτες ποῦ γράφτηκαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοπικοὺς ἱστοριογράφους καὶ ἀπὸ λαμπροὺς εἰδικοὺς ἐρευνητὰς. Ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους πρωτεύουσα θέση κατέχει ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποῖου καὶ θὰ παρακολουθήσωμε τὸ περιεχόμενον.

Ὁ κ. Βασδραβέλλης, ὁ ὁποῖος μετὰ υἱικήν, θὰ λέγαμε, στοργὴν καὶ ἀγάπην ἔχει ἀγκαλιάσει

τῆ μητρική του γῆ καὶ ἔχει ἀποδώσει τὰ τροφεῖα μὲ μιὰ σειρὰ μονογραφιῶν ποὺ βασιζοῦνται πάντα σὲ ἀνέκδοτο ὑλικό, εἶναι εὐρύτατα γνωστὸς στοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους ὡς ὁ πρῶτος οὐσιαστικὰ συστηματικὸς συλλέκτης καὶ ἐκδότης τῶν πολῦτιμων τουρκικῶν ἐγγράφων τῶν ἀρχείων τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Βέροιας, τῆς Νάουσας καὶ τῆς Μονῆς Βλαττάδων, προσφέροντας ἔτσι ἀνεκτίμητης ἀξίας πηγές ποὺ κλιμακώνονται ἀπὸ τὸν 15ον ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.¹

Τὸ πρόσφατο βιβλίο του γιὰ τὴν συμμετοχὴ τῶν Μακεδόνων στὸν ἐθνικὸ ξεσηκωμὸ τοῦ 1821 (βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) ἀποτελεῖ τρίτη ἐκδοσὴ, μετὰ τὴν ἐξάντληση τῆς δευτέρας² ποὺ ἔφερε τὸν τίτλο «Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας, 1796-1832», Θεσσαλονίκη 1950. Ἀλλὰ ἡ τελευταία ἐπανεκδοσὴ τοῦ βιβλίου κάθε ἄλλο παρὰ ἀνατύπωση τῆς προηγούμενης ἐκδοσῆς εἶναι. Στὰ δεκαεπτὰ χρόνια ποὺ πέρασαν (1950-1967) δημοσιεύθηκαν νέες πηγές καὶ νέα βοηθήματα, ποὺ ἔλυσαν παλαιὰ προβλήματα καὶ ἔθεσαν νέα, φώτισαν πρόσωπα καὶ πράγματα, ἀποκάλυψαν σκοτεινές ἄλλοτε καταστάσεις, ὥστε ὁ ἀκάματος συγγραφέας νὰ προβῆ σὲ ἀναχώνευση τοῦ νέου ὑλικοῦ καὶ νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ γενικὴ ἀναδιάρθρωση καὶ ἀνασύνθεση τῶν ιστορικῶν δεδομένων. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ ἦταν ἴσως τολμηρὸ νὰ εἰπωθῆ ὅτι ἡ τρίτη ἐκδοσὴ εἶναι μᾶλλον μιὰ νέα ἐργασία στὸ μεγαλύτερο τῆς μέρος, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τριπλάσια σχεδὸν βιβλιογραφία ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε ὑπόψη του στὴ δευτέρη ἐκδοσὴ, ἐξαντλεῖ ὄχι μόνο τὰ τουρκικὰ ἐγγραφα ποὺ ἀπὸ τὸ 1952 ὁ ἴδιος ἐξέδωσε, ἀλλὰ βασίζεται καὶ σὲ νέα ἀνέκδοτα τουρκικὰ ἐγγραφα (βλ. π.χ. σ. 148-149 σημ. 3 τῆς 148, σ. 204 σημ. 2, 205 σημ. 2, 3, 206 σημ. 3), καθὼς καὶ σὲ ἐγγραφα ἐλληνικὰ ἀπὸ τὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν (βλ. π.χ. σ. 68 σημ. 1, 70 σημ. 2, 240 σημ. 1), ἐνῶ ἐκμεταλλεύεται συστηματικὰ καὶ μὲ αὐστηρὸ ἔλεγχο ἐγγραφα, τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν στὰ τελευταῖα πέντε χρόνια ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῆς Αὐστρίας, τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Ρουμανίας.

Ἡ ἐπεξεργασία ἐξάλλου τοῦ νέου αὐτοῦ βιβλίου³ παρουσιάζει καὶ ἓνα ἄλλο σοβαρὸ πλεονέκτημα. Ὁ συγγραφέας δὲν καταπιάνεται γιὰ πρώτη φορὰ μ' ἓνα τέτοιο θέμα. Τὰ προβλήματα τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς Μακεδονίας καὶ μάλιστα τῆς επανάστασης τοῦ 1821 στὸν χῶρο αὐτὸν τὸν ἔχουν ἀπασχολήσει πρὶν ἀπὸ τριάντα ὁλόκληρα χρόνια⁴ καὶ τοῦ ἔχουν γίνεи τόσο δυνατὰ βιώματα, ὥστε ὁ χρόνος ποὺ πέρασε ν' αὐξήσῃ περισσότερο τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν ἔρευνα. Ἡ πολυχρόνια λοιπὸν καὶ πλούσια πείρα ἀπὸ τὴ μιὰ, ἢ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καὶ ἡ συνεχῆς ἀρχαιακὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴν ἄλλη, συνδυάστηκαν ἀρμονικὰ γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ ὁποία διαίρεται σὲ ἕξι μεγάλα κεφάλαια.

¹ Ὑπενθυμίζω μόνο τὰ Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α'. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, Β'. Ἀρχεῖον Βεροίας - Ναούσης (1598-1886), Θεσσαλονίκη 1954, Γ'. Ἀρχεῖον Μονῆς Βλαττάδων (1446-1839), Θεσσαλονίκη 1955.

² Βλ. σχετικὲς παρουσιάσεις καὶ κρίσεις γιὰ τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ στὶς παρακάτω ἐφημερίδες καὶ περιοδικά: Ἐφημ. «Βῆμα» τῆς 20 Ἀπριλίου 1950 ἀπὸ τὸν Κ. Καιροφύλα. Ἐφημ. «Ἑλλάς» τῆς 27 Μαΐου 1950 ἀπὸ τὸν Ε. Γ. Πρωτοψάλτη. Περιοδ. «Μορφές», τεύχ. 6-7 (Ἰούνιος - Ἰούλιος 1950), σ. 247 ἀπὸ τὸν Βασ. Δεδούση. Περιοδ. «Μακεδονικά», τόμ. 2 (1941-52), σ. 781-783, ἀπὸ τὸν Α. Βακαλόπουλο. Ἐφημ. «Μακεδονία» τῆς 5/9/1950 ἀπὸ τὸν Λ. Βρανούση. Ἐφημ. «Ἐθνικὸς Κήρυξ» τῆς Νέας Ὑόρκης τῆς 17 Νοεμβρίου 1953.

³ Παράλληλα τυπώθηκε καὶ σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση: The Macedonians in the 1821 Revolution, Thessaloniki 1967, ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου.

⁴ Βλ. π.χ. Ἰωάν. Κ. Βασδραβέλλη, Οἱ Μακεδόνες ἀγωνισταὶ εἰς τὰ 1821, Θεσσαλονίκη 1937.

Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ ποῦ ἐξετάζει τοὺς πολεμικοὺς ἄνδρες τῆς Μακεδονίας, δηλαδὴ τοὺς ἀρματολοὺς, τοὺς κλέφτες καὶ τοὺς πειρατές, κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδο (σ. 9-54), ἀποδεικνύει πολὺ καθαρά, νομίζω, ὅτι καὶ στὴν Μακεδονία ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 δὲν ξέσπασε κάτω ἀπὸ ξάστερο οὐρανό, ἀλλὰ ἐπὶ αἰῶνες, ἰδίως ἀπὸ τὸν 17ον αἰ. κ.έ., συσσωρευόνταν τὰ νέφη τῆς ἐκδίκησης κατὰ τοῦ κατακτητῆ, προετοιμάζονταν οἱ ἐστίες τῆς ἀντίστασης καὶ χαλκευόταν τὸ ἔθνικὸ φρόνημα τοῦ Μακεδόνα ἀγωνιστῆ. Ἔτσι ἔχουμε τὴν εὐκαιρία ν' ἀντιμετωπίσουμε πρῶτα - πρῶτα τὸ δύσκολο πρόβλημα τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀρματολῶν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο (θεσμὸς ποῦ πρωτοεμφανίζεται μᾶλλον ἐπὶ Μουράτ Β', στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ.), νὰ γνωρίσουμε ἔπειτα τοὺς πρῶτους Μακεδόνες ἀρματολοὺς καὶ κλέφτες (ἀπὸ τὸ 1627 στὴν περιοχὴ κυρίως Βέροιας - Νάουσας), τὴ θαρραλέα ἐνοπλὴ ἀντίστασις τῶν Ναουσαίων μὲ ἀρχηγὸ τὸν ἀρματολὸ Ζῆση Καραδῆμο καὶ τοὺς δυὸ γιούς του στὰ 1705 γιὰ νὰ ματαιώσουν τὸ παιδομάζωμα στὴν περιοχὴ τους, τὶς ὀργανωμένες ἐπιθετικὲς ἐνέργειες ἀπὸ τοὺς κλέφτες τοῦ Βερμίου, τοῦ Ὀλύμπου, τῶν Πιερίων, τῶν Χασίων, οἱ ὅποιοι ὀδηγούμενοι ἀπὸ ἔμπειρους καπεταναίους, ὅπως εἶναι ὁ Γούτας, ὁ Μόκος, ὁ Μακρυγιάννης, ὁ Κατσαούνης, ὁ Σεντέφος, ὁ Σαβρᾶνος κ.ά. τρομοκρατοῦν τὶς τουρκικὲς ἀρχές σὲ ὅλη σχεδὸν τὴ διάρκειά τοῦ 18ου αἰ. Οἱ δυὸ ἐξάλλου ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι (1768-1774, 1787-1792) ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ἔδιναν νέες ἐλπίδες καὶ στοὺς Μακεδόνες, οἱ ὅποιοι δὲν διστάζουν νὰ προχωρήσουν σὲ συνωμοτικὲς κινήσεις κατὰ τῶν Τούρκων σὲ συνεργασία μὲ Ἕλληνες πράκτορες τῶν Ρώσων, ἐνῶ οἱ ἀρχικλέφτες τοῦ Ὀλύμπου Πάνος Ζηδρος, Λάπας, Τρίψας, ὁ ἀρματολὸς - κουρσάρος Γκέγκας, ἡ ἀρματολικὴ οἰκογένεια τῶν Λαζέων, ὁ Καραλῆς, ὁ Νάκας, ὁ Πρίφτης, ὁ Ντόκος, κυριαρχοῦν στὰ μακεδονικὰ βουνά, περιορίζουν τὶς αὐθαιρέσεις τῶν Τούρκων καὶ τονώνουν τὸν πόθο καὶ τὴν πίστη στὴν ἐλεύθερη ζωὴ. Ἰδιαίτερα ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται (σ. 35-45) μὲ τὸν περίφημο κλέφτη καὶ πειρατὴ Νίκο Τσάρα ἢ Νικοτσάρα, ὁ ὅποιος δρᾷ μὲ ἀξιοθαύμαστη ἐπιτυχία στὶς στεριὲς καὶ στὶς θάλασσες τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. († 1807), προκαλεῖ ἀναστάτωση καὶ φθορά στὸν τουρκικὸ στρατό, συμμετέχει σὲ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς μὲ ἐλληνικὰ καράβια, ποῦ στὸν ἴστό τους γιὰ πρώτη φορὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας κυματίζει ἡ ἐλληνικὴ σημαία (γαλάζια μὲ λευκὸ σταυρὸ στὴ μέση), καὶ τέλος ὀργανώνει τὴν παράτολμη ἐκείνη ἐκστρατεία, μὲ τὴν ὁποία προσπαθοῦσε νὰ διασχίσῃ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, γιὰ νὰ φτάσῃ στὴ Βλαχία, ὅπου βρισκόταν ρωσικὸς στρατός'. Στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.

¹ Ἐνδιαφέροντα καὶ πρωτότυπα στοιχεῖα γιὰ τὴν πορεία ποῦ ἀκολούθησε ὁ Νικοτσάρας στὴν ἐκστρατεία του αὐτῆ, καθὼς καὶ γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρόνον τοῦ θανάτου του, βλ. στὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Αρ. Β. Βασιλοπούλου, *Quelques éléments nouveaux sur le retentissement des luttes des Serbes de 1802-1812 en Grèce*, «Recueil de travaux de la Faculté de philosophie», τόμ. ΙΧ-Ι (Βεογραδ 1967), σ. 305-314 (ἰδίως σ. 308-312), ὅπου καὶ σχετικὸς χάρτης. Πρβλ. μετάφρασις τῆς ἐργασίας αὐτῆς στοῦ Ἰδίου, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀπήχησις τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τῶν Σέρβων στοὺς Ἕλληνες καὶ γιὰ τὴν συμμετοχὴ τους σ' αὐτούς, «Μακεδονικά», τόμ. 7 (1966), σ. 264-276 (ἰδίως 268-273). Ἀξίζει ὡστόσο νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ δημοτικὸ τραγούδι ποῦ ἐπισήμανε (σ. 273) ὁ κ. Βακαλόπουλος ἀφηγεῖται ἐντελῶς ἀντίθετα πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τὸν θάνατον τοῦ Νικοτσάρα: *Συδρόφοι τὸν ἐσκότωσαν, συδρόφοι τὸν θρηνοῦσαν / καὶ δὲ δὸ μαρτυροῦσαν. / Ὅυτε σὲ χώρα τάφηκε οὔτε σὲ μοναστήρι... Φαίνεται πὼς κάτι κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴν παράξενη αὐτὴ εἰδησιὴ τῆς λαϊκῆς παράδοσις. Τὴν ἀπάντησι ἴσως τὴν βροῦμε σὲ ἔγγραφα τῶν ρωσικῶν κυρίως ἀρχείων, μιά ποῦ ὁ Νικοτσάρας χαρακτηρίζεται ὡς στρατιώτης στὴν ὑπηρεσία τῆς Ρωσίας.*

ὡστόσο τὰ σκληρὰ μέτρα τοῦ Ἀλή Τεπελενλή (ἀπὸ τὸ 1805) γιὰ κάθε ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων στὴν Μακεδονία καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ 1812 μεταξὺ Ρωσίας καὶ Τουρκίας δὲν εὐνοοῦν τὴν ζωνρὴ ἐπαναστατικὴ κίνηση τῶν Μακεδόνων. Ἡ πολυχρόνια ὁμως πολεμικὴ παράδοση καὶ οἱ φιλελεύθερες ἰδέες ποὺ ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν στὴν Εὐρώπη μετὰ τὴν γαλλικὴ ἐπανάσταση προετοιμάζουν τὰ πνεύματα γιὰ νὰ ἀφομοιώσουν τὸ ἐπαναστατικὸ κήρυγμα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας.

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ συγγραφέας δὲν δυσκολεύεται νὰ ἀποδείξει στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σ. 55-85) ὅτι οἱ πιὸ πιστοὶ καὶ στενοὶ συνεργάτες τοῦ Ρήγα στάθηκαν νεαροὶ Μακεδόνες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως ὁ Παναγιώτης καὶ Ἰωάννης Ἐμμανουήλ ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ Θεοχάρης Γεωργίου Τουρουντζίας ἀπὸ τὴν Σιάτιστα, ὁ Γεώργιος Θεοχάρης ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ Γεώργιος Πούλιος ἀπὸ τὴν Σιάτιστα, ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας ἀπὸ τὴ Σιάτιστα. Ἀλλὰ καὶ τὸ μυστικὸ πατριωτικὸ μήνυμα τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας βρῆκε ἀνταπόκριση καὶ συγκίνησε τὴς καρδιές τῶν Μακεδόνων. Μέσα ἀπὸ τοὺς τόσους Φιλικούς (βλ. ἰδίως σ. 68 σημ. 1) ξεχώρισαν γιὰ τὴν πολεμικὴ τους δράση ὁ Ἰωάννης Φαρμάκης ἀπὸ τὴν Βλάστη τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ὁ Γεωργάκης Ὀλύμπιος ἀπὸ τὸ Λειβάδι Ὀλύμπου ὁ Σερραῖος Ἐμμανουήλ Παπᾶς, ὁ Κοζανίτης Γεώργιος Λασσάνης. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ Ὀλύμπιος, ὁ Φαρμάκης καὶ ὁ Λασσάνης θὰ πρωταγωνιστήσουν, ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς τὴν τελευταία τῆς φάσης, στὴν ἐπανάσταση ποὺ θὰ κηρύξει ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης στὶς Ἡγεμονίες, κι' αὐτοὶ θὰ διευθύνουν κυρίως τὶς πιὸ σημαντικὲς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπως ἐκτίθεται στὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς μελέτης (σ. 86-120). Ἐδῶ ὁ συγγραφέας, ὁ ὁποῖος στηρίζεται πιὸ πολὺ σὲ μιὰ σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὰ γεγονότα, σὲ μιὰ ἔκθεση ἐνὸς σύγχρονου Ρώσου ἀξιωματικοῦ, τοῦ Ivan Petrovici Liprandi, ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνῃ τὶς ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις στὴ Ρουμανία, τὶς κινήσεις καὶ ἐπικίνδυνες γιὰ τοὺς Ἕλληνες μεταπτώσεις τοῦ Βλάχου ἐπαναστάτη Θεόδωρου Βλαδιμηρέσκου, τὶς θαρραλέες πρωτοβουλίες τοῦ Ὀλυμπίου, τόσο στὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸν στρατιωτικὸ τομέα, καὶ τέλος νὰ ἀπεικονίσῃ μὲ ζωντάνια τὴν ἠρωϊκὴ ἀντίσταση Ὀλυμπίου - Φαρμάκη στὴ μονὴ τοῦ Σέκου.

Ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, παρά τὴν ἀποτυχία τῆς, δὲν προκάλεσε μόνο στὴ Νότια Ἑλλάδα πολεμικὸ πυρετὸ καὶ ξεσηκωμὸ ἔθνικο. Ταυτόχρονα πῆραν τὰ ὅπλα καὶ οἱ Μακεδόνες, ἂν καὶ οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ κινήματος ἦταν δυσμενέστερες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Πελοπόννησο. Ἡ πίστη ὁμως στὸν ἀγῶνα τοῦ φιλικοῦ Ἐμμανουήλ Παπᾶ καὶ τῶν συνεργατῶν του δημιούργησε τὶς κατάλληλες συνθήκες γιὰ τὴν ἐπανάσταση στὴ Χαλκιδική, ἡ ὁποία καὶ ἀπασχόλησε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ὡς τὸν Νοέμβριο τοῦ 1821. Τὴν ἐπανάσταση ἀκριβῶς αὐτὴ, καθὼς καὶ ἐκεῖνη τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Νάουσας καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, διαπραγματεύεται μὲ ἰδιαίτερη λεπτομέρεια καὶ ἀκρίβεια ὁ συγγραφέας στὰ δυὸ ἐπόμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του, στὸ τέταρτο (σ. 121-166) καὶ στὸ πέμπτο (σ. 167-207), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ τὸν κεντρικὸ κορμὸ τῆς μελέτης. Τὰ γεγονότα στὴ Χαλκιδικὴ παρακολουθοῦνται ἀπὸ τὴν 23 Μαρτίου 1821, ὅταν ὁ Παπᾶς ἀποβιβάζεται στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἡ ὀργάνωση τῆς ἐπανάστασης, οἱ κινήσεις τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν, οἱ ἐπιτυχίες τους, οἱ ἀνισυχίες τῶν Ἀγιορειτῶν, οἱ ὁποῖες φθάνουν ἀκόμη καὶ στὴν ἡττοπάθεια, οἱ ἠρωϊκὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Κασσάνδρα, οἱ ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις στὸν Ὀλυμπο, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ τρομοκρατία ποὺ ἐξαπολύουν οἱ Τούρκοι στὶς Σέρρες, στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ Χαλκιδική, οἱ σφαγές, οἱ ἐρημώσεις, οἱ καταστροφές, ἀποδίδονται στὶς σελίδες τοῦ τέταρτου κεφαλαίου μὲ τὰ πιὸ ζωντανὰ χρώματα, ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ «πάσχη» καὶ νὰ δοκιμάζῃ ἐναλλασσόμενα αἰσθήματα, πότε ἔθνικὴ ὑπερηφάνεια γιὰ τοὺς ἥρωες καὶ πότε θλίψη γιὰ τὰ δεινὰ τῆς φυλῆς. Ξεχωριστὴ σημασία ἔχουν οἱ πληροφορίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τουρκικὰ ἔγγραφα (βλ. σ. 126-127) σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τῶν φιλικῶν Ἀνανία Μαρκοπούλου, ἱερέα τῆς Θεσσαλονίκης, κάποιου Βασιλικοῦ ἀπὸ τὸ Γαλαρινὸ τῆς Χαλκιδικῆς,

ένος Τζαμτζάκου ἀπὸ τὰ Μαντεμοχώρια τῆς Χαλκιδικῆς καὶ ἄλλων ἀνωνύμων, στοιχεῖα χαρακτηριστικά γιὰ τὴν ἀνήσυχη ἐπαναστατικὴ ἀτμόσφαιρα στὴν Μακεδονία. Ἄξιοσημείωτες ἐξάλλου εἶναι οἱ λεπτομερειακὲς εἰδήσεις γιὰ τὶς ζημιὲς ποὺ προκάλεσαν οἱ Τούρκοι στὴ Χαλκιδική (σ. 159-163). Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν λέγαμε ὅτι, ἀπὸ δημογραφικὴ τοῦλάχιστο ἄποψη, εἶναι πολὺτιμος ὁ κατάλογος τῶν χωριῶν ποὺ κήηκαν στὰ 1821. Ἄλλωστε ὁ κατάλογος αὐτὸς μᾶς παρουσιάζει, μὲ τὴν ἀλύγιστη μέθοδο τῶν ἀριθμῶν, καὶ τὸ πικρὸ τίμημα τῆς ἐπανάστασης στὴ Χαλκιδική.

Δὲν θὰ περάσουν ὅμως δυὸ μῆνες καὶ πάλι οἱ Μακεδόνες ἀρχηγοὶ θὰ προσπαθῆσουν γιὰ δευτέρη φορὰ μὲ σκληρότερους ἀγῶνες νὰ κερδίσουν τὴν ἐλευθερίαν τους. Ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1822 ἔρχονται σὲ συνεννόηση ὁ Ζαφειράκης Λογοθέτης, ὁ Γέρο - Καρατάσιος, ὁ Ἄγγελος Γάτσος, ὁ Ἰωάννης Παπαρέσκας ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὁ Γεώργιος Νιόπλος ἀπὸ τὴν Σιάτιστα, ὁ Παναγιώτης Ναοὺμ ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα, καταστρώνουν τὰ σχέδια γιὰ τὴν νέα ἐπανάσταση, ὀργανώνουν τὴν ἄμυνα τῆς Νάουσας καὶ κηρύσσουν πανηγυρικὰ τὴν ἐπανάσταση στὴ Νάουσα στίς 3 Μαρτίου 1822. Στὸ πέμπτο κεφάλαιο, ὅπου περιγράφονται τὰ γεγονότα αὐτά, πολλὲς σελίδες, ποὺ ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τοῦ σχολαστικοῦ, ξηροῦ ὕφους τῆς ἀφήγησης, καλύπτουν οἱ πολεμικὲς προετοιμασίαι στὴ Νάουσα (σ. 179 κ.έ.), ἡ ἀμυντικὴ διάταξη τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν πρόσπιση τῆς πόλης, οἱ ἀλλεπάλληλες τουρκικὲς ἐπιθέσεις καὶ νικηφόρες ἀποκρούσεις ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες, ἡ ἔλλειψη συντονισμένων ἐνεργειῶν τῆς πολεμικῆς ἀποστολῆς στὴν Μακεδονία ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μὲ ἀρχηγὸ τὸν ἀνίκανο Γρηγόριο Σάλα, καὶ τέλος ἡ τραγικὴ ἄλωση τῆς ἡρωϊκῆς πόλης. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ συμπληρώνεται μὲ εἰδήσεις γιὰ τὶς τελευταῖες προσπάθειες τῶν Μακεδόνων ἀρχηγῶν στὰ Πιέρια καὶ στὸν Ὀλύμπο, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν θετικὰ ἀποτελέσματα, καὶ γιὰ τὴ θλιβερὴ τύχη τοῦ πλούσιου Θεσσαλονικιοῦ Μανωλάκη Ἰωάννου Κυριακοῦ (βλ. σ. 196-198, πρβλ. καὶ σ. 164-166), καθὼς καὶ μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα στατιστικὰ δεδομένα γιὰ τὴν πόλιν τῆς Νάουσας: ἐξακόσια περίπου ὄνοματὰ Ναουσαίων ποὺ σκοτώθηκαν ἢ χάθηκαν, πολεμώντας ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἑκατοντάδες στρέμματα ποὺ κατασχονται, μύλοι, οἰκόπεδα, γρασιδὸτοποι, μωρεόκηποι κ.λ.π. (βλ. σ. 203-204, πρβλ. καὶ τὰ ἔγγραφα στὴ σ. 282-294).

Ἡ μελέτη ὁλοκληρώνεται μὲ τὸ ἕκτο κεφάλαιο (σ. 208-240), ὅπου ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ τοὺς ἀνήσυχους Μακεδόνες πολεμιστὲς, οἱ ὁποῖοι, μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης στὴν πατρίδα τους, κατεβαίνουν στὴ Νότια Ἑλλάδα γιὰ νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίαι καὶ τὸ αἷμα τους, κάτω ἀπὸ εὐνοϊκότερες συνθήκες, γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ κοινοῦ ἀγῶνα. Ἔτσι μνημονεύεται ἡ σημαντικὴ δράση τοῦ καπετάνιου τοῦ Ὀλύμπου Διαμαντῆ καὶ ἰδίως τοῦ Γέρο - Καρατάσιου, καθὼς καὶ πολλῶν ἄλλων Μακεδόνων, οἱ ὁποῖοι παίρνουν μέρος σὲ πάρα πολλὰ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Πελοπόννησο, στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, στὴν Εὐβοία, στίς Βόρειες Σποράδες, στὴν Θεσσαλία, ἀκόμη καὶ στὴν Κρήτη, προκαλώντας τὸν θαυμασμὸ γιὰ τὴν γενναϊότητα καὶ τὸ ἦθος τους.

Ἀκολουθεῖ τὸ Παράρτημα (σ. 241-295) μὲ ἔκδοση 33 τουρκικῶν ἐγγράφων σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση. Τὰ ἔγγραφα αὐτά¹, βασικὲς πηγὲς γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 στὴν Μακεδονία, καλύπτουν τὴ χρονικὴ περίοδο 1821-1830 καὶ προέρχονται ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Βέροιας. Ὅπως ἀναφέρει ὁ συγγραφέας (σ. 8, 243 σημ. 1), δὲν παραθέτει ὅλα τὰ ἔγγραφα (116 συνολικὰ) τῆς δευτέρας ἔκδοσης, γιὰ νὰ ἐλαττώσῃ τὸν ὄγκο τοῦ βιβλίου του στὴν τρίτη ἔκδοση.

¹ Ἐντύπωση μοῦ ἔκαμε ἡ παρακάτω διατύπωση σὲ ἓνα τουρκικὸ ἔγγραφο (σ. 281, ἀριθ. 32): «Ὁ ἐξοχώτατος βεζύρης, ἐφάμιλλος τοῦ Ἀριστοτέλους». Ἄν εἶναι ἀπόλυτα σωστὴ ἡ μετάφραση, ἀξίζει νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς μὲ τί παράξενο τρόπο πέρασε ἡ μνήμη τοῦ Ἀριστοτέλη ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους.

Τέλος ἡ βιβλιογραφία καὶ τὸ εὐρετήριο προσώπων καὶ τόπων κλείνουν τὴ μελέτη, τὴν ὁποῖαν κοσμοῦν καὶ 32 ὥραιότατοι πίνακες με εἰκόνες κυρίως τῶν σπουδαιότερων Μακεδόνων ἀγωνιστῶν καὶ πανομοιότυπα τουρκικῶν ἐγγράφων.

Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ μονογραφία τοῦ κ. Βασδραβέλλη, ἡ ὁποία μπορεῖ βέβαια νὰ προβληματίσῃ σὲ ὀρισμένες πραγματικὰ μικρολεπτομέρειες τὸν προσεκτικὸ μελετητὴ¹

¹ Ἔτσι π.χ. στή σ. 11 ἢ σημ. 1 (C. M. S a t h a s, Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας κ.λ.π. τόμ. 4, σ. LV1, σημ. 1) δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς σ' αὐτὸ πού ἀναφέρεται στὸ κείμενο. Στὴ σ. 18 σημ. 1 δὲν εἶναι πλήρης ἡ παραπομπή στὸ βιβλίον τοῦ Carel (τὸ ὁποῖο δὲν ἀναγράφεται στὴ βιβλιογραφία τῆς μελέτης). Στὴν ἴδια σημ. ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὸν Βακαλόπουλον (Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 2, σ. 320 κ.έ.) τὸ πρῶτον ἀρματολίκον ἰδρύθηκε στὸν Ὀλυμπο στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., ἐνῶ ὁ Βακαλόπουλος, ὁ.π., σ. 315 κ.έ. (πρβλ. καὶ τοῦ Ἰδίου, Ἱστορία, τ. 1, σ. 212-217) ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πρῶτον ἀρματολίκον ἰδρύθηκε στὰ Ἄγραφα στὸ πρῶτον μιστὸν τοῦ 15ου αἰ. Στὴ σ. 57, σημ. 2: Pantelits, Lamort de Rhigas (τὸ βιβλίον δὲν περιλαμβάνεται στὴ βιβλιογραφία· μήπως ὁμως πρόκειται γιὰ κανένα ἄλλο βιβλίον ἢ μελέτη; Δὲν μπόρεσα πάντως νὰ βρῶ κάποια πληροφορία γιὰ ἓνα τέτοιον βιβλίον). Στὴ σ. 123-124 σημ. 5 τῆς σ. 123 ἀναφέρεται ἡ ἐργασία τοῦ Ἄλεξ. Λαυριώτου: Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴν κατάκτησιν, σ. 35. Μήπως πρόκειται γιὰ σελίδα ἀνατύπου; Διότι ἡ ἐργασία αὐτὴ δημοσιεύθηκε στὴν ΕΕΒΣ 32 (1963) 113-261 (στὴ βιβλιογραφία, σ. 301, ἡ παραπομπή γιὰ τὴν μελέτη αὐτὴ γίνεται στὴν ΕΕΒΣ, ἀλλὰ ὄχι με ἀκρίβεια). Στὴ σ. 172 ἐκφράζει τὴ γνώμη ὁ συγγραφεὺς ὅτι ὁ Ζαφειράκης ἐμυθήθη στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἀπὸ τοὺς Φιλικούς τῆς Θεσσαλονίκης. Εἶναι βέβαια γνωστὸ ὅτι πραγματικὰ ἐμυθήθη τις παραμονὲς τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὸν Χριστόδουλον Μπαλάνο (βλ. Στ. Παπαδόπουλον, Ὁ φιλικὸς Δημήτριος Ἰπατρος, «Ἑλληνικά», τόμ. 16 (1959), σ. 163 σημ. 1, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία). Στὴ σ. 173 μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀπίθανα τὰ σχετικὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰπατροῦ, ὅπως τὰ παραδίδει ὁ Φιλήμων, σύμφωνα μετὰ τις πιθανὲς σκέψεις τοῦ Παπαδόπουλου, ὁ.π., σ. 161-162 σημ. 1 τῆς σ. 161. Στὴ σ. 194 σημ. 1 ὑπάρχει ἡ παραπομπή: Zinkeisen, Geschichte der griechischen Revolution, τ. 1, σ. 468. Τέτοιον ἔργον, ἀπ' ὅσο ξέρω, δὲν ἔχει γράψῃ ὁ Zinkeisen.

Σχετικὰ μετὰ τὴν ἐκδοσὴν τῶν ἐγγράφων στὸ Παράρτημα ἴσως διευκολυνόταν πολὺ καλύτερα ὁ ἐρευνητὴς ἂν συναντοῦσε γιὰ κάθε ἐγγράφον, πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ, μιὰ σύντομη περίληψη (ποιὸς τὸ ἐκδίδει, πού τὸ στέλλει, γιὰ ποιά ὑπόθεσιν), καθὼς καὶ τὴ χριστιανικὴ χρονολογία. Ἐπίσης καλύτερα θὰ ἦταν νὰ δινόταν καὶ ἡ ἀρχαιακὴ ἐνδειξη· ποιά δηλ. ἐγγράφα προέρχονται ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης καὶ ποιά ἀπὸ τῆς Βέροιας. Στὸ σῶμα ἐξἄλλου τῆς ἐργασίας δὲν γίνονται παραπομπὲς στὰ ἐγγράφα αὐτά, ἐπειδὴ, τυπογραφικῶς βέβαια (ἐφόσον ἐπιτάσσονται), εἶναι δύσκολον. Θὰ ἦταν ὁμως δυνατόν, τουλάχιστον, νὰ γίνετο παραπομπή στὸν ἀριθμὸν τοῦ ἐγγράφου (βλ. π.χ. στὸ Παράρτημα τὸ ἐγγρ. ἀριθ. 2 ἢ 3 κ.λ.π.). Ἔτσι συχνὰ γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ αὐτοῦ παραπέμπει ὁ συγγραφεὺς (βλ. π.χ. σ. 126-127, 128 ἢ 203-204 κ.λ.π.) στὴ δευτέρην ἐκδοσὴν τοῦ βιβλίου τοῦ, ἐνῶ τὰ σχετικὰ ἐγγράφα, στὰ ὁποῖα στηρίζεται, ὑπάρχουν μέσα στὴν ἴδιαν τὴν τρίτην ἐκδοσὴν (π.χ. ἐγγρ. ἀριθ. 4 (σ. 249-250), ἀριθ. 20 (σ. 267-268), ἀριθ. 32 (σ. 282-294) κ.λ.π., πού ἀντιστοιχοῦν στὶς παραπάνω σελίδες τοῦ σώματος τῆς μελέτης). Ἡ παράλειψη αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀρχικὴ πρόθεσιν τοῦ συγγραφέα νὰ μὴ παραθέσῃ ἐγγράφα.

Τέλος στὸ εὐρετήριο ἦταν ἀπαραίτητον νὰ συμπεριληφθοῦν ὄχι μόνον τὰ ὀνόματα προσώπων καὶ τόπων πού ὑπάρχουν στοὺς καταλόγους τῶν ἐγγράφων (καὶ τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι πάρα πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα), ἀφοῦ στὰ ἐγγράφα δὲν παρατίθενται κἂν ἀλφαβητικῶς, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα ἐπίσης ἐνδιαφέροντα ὀνόματα (ἀκόμη καὶ ὄροι), πού πάρα

γράφτηκε με ἀγάπη καὶ γνώση, διαρθρώθηκε με εὐσυνειδησία καὶ πολυχρόνια πείρα, καὶ διερεύνησε στὴ συνολικὴ του μορφή ἓνα θέμα τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας, γιὰ τὸ ὁποῖο μόνο μεμονωμένες ἐργασίες ἢ σκόρπιες εἰδήσεις ὑπῆρχαν. Γι' αὐτὸ καὶ νομίζω ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ καὶ ἓνα μνημεῖο ἱστορικό, ἀπαραίτητο γιὰ τὴ γνωριμιὰ τῆς ἐλληνικῆς μακεδονικῆς γῆς.

Ζ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ

ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΣΤΑΛΕΝΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

1. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Νομοθετικὸς ἀνταγωνισμὸς εἰς τὸ Βυζάντιον (ἀπὸ τοῦ 6ου ἕως τοῦ 10ου μ.Χρ. αἰ.), Θεσσαλονίκη 1966, 8ον, σ. 30 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Ἐορτίου τόμου Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐπὶ τῇ 1100ερίδι» τόμος δεύτερος).

2. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Βυζαντιακὸν Δίκαιον καὶ Σλάβοι, Θεσσαλονίκη 1967, 16ον σ. 31 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Μακεδονικὴ Ζωή», τεύχος 12ον, Μάϊος 1967).

3. *Πανταζοπούλου Ν. Ι.*, Κοινοτικὸς βίος εἰς τὴν Θετταλομαγνησίαν ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1967, σχ. 8ον σ. 105+6 πίν. (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν» τ. ΙΔ', «Χαρμόσυνον Δημητρίῳ Ι. Καρανίκα»).

4. Περιοδικὸν «Ἀριστοτέλης», ἔτος 10ον (1966), τεύχη 59-60, Φλώρινα 1966, σχ. 8ον, σ. 76.

5. Περιοδικὸν «Byzantinische - Zeitschrift», 60 Band, Heft I, München, Juni 1967, σχ. 8ον, σ. 247.

πολλὰς φορὰς συναντᾷ κανεὶς στὶς πλούσιες ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου (βλ. π.χ. σ. 68 σημ. 1, σ. 91 σημ. 3, σ. 238 σημ. 2 τῆς σ. 237 κ.λ.π.). Ἐτσι πῶς ἀνετα κανεὶς θὰ συμβουλευόταν τὸ χρησιμώτατο αὐτὸ βιβλίον. Ἐπίσης ἀπαραίτητοι ἴσως θὰ ἦταν, γιὰ τὴν παραστατικώτερη ἀπόδοσιν τῶν σπουδαιότερων γεγονότων, δύο ἢ καὶ περισσότεροι χάρτες (π.χ. γιὰ τὶς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις στὴ Χαλκιδική, γιὰ τὴ διάταξιν τῶν ἀντιπάλων δυνάμεων στὴ Νάουσα, γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις στὰ Πιέρια καὶ στὸν Ὀλυμπο, δῆλωσιν τῶν καταστραφέντων χωριῶν κ.λ.π.).

Ἐὰς προστεθῇ ὅτι οἱ παραπάνω σκέψεις προέρχονται μόνο καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἀγάπην μου πρὸς τὸ βιβλίον, τοῦ ὁποῖου καὶ εὐχόμαι συμπληρωμένη γρήγορα τὴν τέταρτην ἔκδοσιν!